

WIE ZIJN DE ARBEIDERS?

— Pleidooi voor een historisch wereldperspectief

Marcel van der Linden

Het begrip ‘arbeidersklasse’ zoals dat in het Europa van de negentiende eeuw is ontstaan wordt de laatste decennia steeds vaker ter discussie gesteld. De kritiek komt voor een deel van wetenschappers die zich met Azië, Afrika en Latijns-Amerika bezighouden. Zij wijzen erop dat de grenzen tussen ‘vrije’ loonarbeid, zelfstandige arbeid (ambachtslieden, zelfstandigen zonder personeel) en onvrije arbeid vloeiend zijn en dat tevens de tegenstelling tussen arbeid in de steden en op het platteland niet mag worden verabsoluteerd.¹ De socioloog Jan Breman verdedigt deze opvatting al sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw in zijn studies over het hedendaagse Gujarat. De historica Nandini Gooptu heeft in haar onderzoek naar de armen in Uttar Pradesh aangetoond dat deze observatie ook aannemelijk is voor de vroege twintigste eeuw.² Voor een ander deel wordt er kritiek geuit door historici van de Noord-Atlantische regio. Peter Linebaugh en Marcus Rediker hebben in hun studie *The Many-headed Hydra* beschreven hoe er in de zeventiende en achttiende eeuw in Groot-Brittannië, Noord-Amerika en het Caraïbisch gebied een veelvormig proletariaat ontstond van ‘houthakkers en waterdragers’. Deze veelvormigheid ging gepaard met een groot aantal verschillende strijdlocaties, zoals schepen, plantages en fabrieken. Linebaugh en Rediker maken aannemelijk dat slaven en ex-slaven uit Afrika, contractarbeiders uit Europa, ‘native Americans’, ‘vrije’ loonarbeiders en handwerkslieden een complexe, maar ook sociaal-cultureel

-
- 1 Een vroege aanzet gaf V.L. Allen, ‘The Meaning of the Working Class in Africa’ in *Journal of Modern African Studies* jr. 10 (1972) nr. 2, 169-189. Zie ook hoofdstuk 1 en 6 van Charles Bergquist, *Labor in Latin America. Comparative Essays on Chile, Argentina, Venezuela, and Colombia* (Stanford University Press: Stanford, 1986).
 - 2 Jan Breman, *Patronage and Exploitation. Changing Agrarian Relations in South Gujarat* (University of California Press: Berkeley, 1974); Idem, *Of Peasants, Migrants and Paupers. Rural Labour Circulation and Capitalist Production in West India* (Oxford University Press: New Delhi, 1985); Idem, *Beyond Patronage and Exploitation. Changing Agrarian Relations in South Gujarat* (Oxford University Press: New Delhi, 1993); Idem, *Footloose Labour. Working in India’s Informal Economy* (Cambridge University Press: Cambridge, 1996); Nandini Gooptu, *The Politics of the Urban Poor in Early Twentieth-Century India* (Cambridge University Press: Cambridge, 2001).

verbonden amorfe ‘multitude’ vormde die ook door de machtigen als één geheel (een ‘veelkoppige Hydra’) werd beschouwd. Linebaugh en Rediker noemen de Haïtiaanse slavenopstand van 1791 ‘de eertste succesvolle arbeidersopstand van de moderne geschiedenis’. Zij suggereren dat deze revolutie ertoe heeft bijgedragen dat de opstandige ‘multitude’ nadien gesegmenteerd werd: ‘Wat overbleef was nationaal en opgedeeld: de *Engelse* arbeidersklasse, de *zwarte* Haïtianen, de *Ierse* diaspora.’³ De negentiende-eeuwse smalle definitie van het proletariaat, zoals we die vinden bij Marx en anderen, was een resultaat van deze segmentering.

De vraag die ik me op de volgende pagina’s wil stellen is deze: hoe zou een nieuwe definitie van de arbeidersklasse eruit kunnen zien, die rekening houdt met de inzichten van Breman, Gooptu, Linebaugh, Rediker en anderen? Bij het zoeken naar een antwoord zal ik uitgaan van een constructieve kritiek op de marxistische definitie van de arbeidersklasse. Ik gebruik Marx daarbij om twee redenen als uitgangspunt. Zijn werk inspireert nog altijd een groot aantal wetenschappers over de hele wereld en zijn analyse is ondanks haar zwaktes nog steeds de beste waarover we beschikken.

DE COMPLEXITEIT VAN ARBEIDSCOMMODIFICATIE

De openingszinnen van Marx’s *Kapitaal* zijn beroemd: ‘De rijkdom van de maatschappijen, waarin de kapitalistische productiewijze heerst, heeft de vorm van een “kolossale opeenhoping van waren”, waarvan de afzonderlijke waar de elementaire vorm is. Ons onderzoek begint dan ook met de analyse van de waar.’⁴

Marx beschouwde de kapitalistische productiewijze als het resultaat van de commodificatie – het tot handelswaar worden – van (i) arbeidskracht, (ii) arbeidsinstrumenten en grondstoffen, en (iii) arbeidsproducten. Cruciaal is hier het eerste element. Marx ging ervan uit dat arbeidskracht maar op één kapitalistische manier kon worden gecommificeerd: namelijk door de dubbel-vrije loonarbeid, waarbij the arbeider ‘als vrij man beschikt over zijn arbeidskracht als zijn waar’ en ‘hij, anderzijds, geen andere waren te koop heeft’.⁵ Nadrukkelijk stelt hij dat ‘arbeidskracht op de markt slechts als waar kan verschijnen voor zover en omdat zij door haar eigen bezitter, door de persoon van wie de arbeidskracht is, als waar wordt aangeboden of verkocht.’⁶

3 Peter Linebaugh en Marcus Rediker, *The Many-Headed Hydra. Sailors, Slaves, Commoners, and the Hidden History of the Revolutionary Atlantic* (Beacon Press: Boston, 2000), 327, 319, 286.

4 Karl Marx, *Het Kapitaal* (De Haan: Haarlem, 1980), 1.

5 Idem, 109.

6 Idem, 108.

De enge definitie van de arbeidersklasse is op deze gedachte gebaseerd. Als alleen de arbeidskracht van dubbel-vrije loonarbeiders omgezet kan worden tot handelswaar, dan kan de ‘echte’ arbeidersklasse in het kapitalisme ook alleen uit zulke arbeiders bestaan. De hypothese van Marx is bij mijn weten nooit serieus onderbouwd. Lange tijd heeft zij waarschijnlijk vanzelfsprekend geleken, omdat zij ogenschijnlijk overeenkwam met het proletariseringsproces in de Noord-Atlantische regio. Toch gaat Marx’ hypothese uit van twee dubieuze veronderstellingen, namelijk dat de arbeidskracht ter verkoop moet worden aangeboden door de persoon die zelf de *drager* en *eigenaar* van die arbeidskracht is en dat de persoon die de arbeidskracht verkoopt *uitsluitend* arbeidskracht aanbiedt.⁷ Waarom zou dat zo moeten zijn? Waarom kan de arbeidskracht niet door een ander dan de drager worden verkocht? Waarom kan de persoon die arbeidskracht aanbiedt (van hem- of haarzelf of een ander) geen koppelverkoop bedrijven en de arbeidskracht samen met arbeidsmiddelen verkopen? En waarom kan een slaaf niet bij een derde persoon loonarbeid verrichten voor zijn eigenaar? Als we alleen al kijken naar het onderscheid tussen een ‘drager’ en een ‘eigenaar’ van arbeidskracht, kunnen we vier typen van arbeidscommodificatie onderscheiden; namelijk *autonome* commodificatie – waarbij de drager van de arbeidskracht ook de eigenaar is – en *heteronome* commodificatie – waarbij de drager van de arbeidskracht niet de eigenaar is. In beide gevallen kan de arbeidskracht van de drager door de drager zelf worden aangeboden of door een ander (tabel 1).

Het vermoeden lijkt gerechtvaardigd dat arbeidscommodificatie vele vormen kent, waarvan de dubbel-vrije loonarbeid slechts één variant is.⁸ Ik wil deze veel-

7 De term ‘verkoop’ is bij loonarbeid eigenlijk niet zo op zijn plaats, omdat het steeds om een *tijdelijke* verkoop gaat, en een dergelijke transactie zouden we gewoonlijk niet aanduiden als ‘verkoop’ maar als ‘verhuren’. Dit lijkt een futiel verschil, maar de theoretische implicaties kunnen groot zijn. Zie Franz Oppenheimer, *Die soziale Frage und der Sozialismus. Eine kritische Auseinandersetzung mit der marxistischen Theorie* (Gustav Fischer Verlag: Jena, 1912), 119-122; Michael Eldred en Marnie Hanlon, ‘Reconstructing Value-Form Analysis’ in *Capital and Class* nr. 13 (Spring 1981), 24-60, 44; Anders Lundkvist, ‘Kritik af Marx’ løntheori’ in *Kurasje* nr. 37 (December 1985), 15-46, 16-18; Michael Burkhardt, ‘Kritik der Marxschen Mehrwerttheorie’ in *Jahrbuch für Wirtschaftswissenschaften* nr. 46 (1995), 121-137, 125-127; en Peter Ruben, ‘Ist die Arbeitskraft eine Ware? Ein Beitrag zu einer marxistischen Marxkritik’ in Heinz Eidam en Wolf Dietrich Schmied-Kowarzik (red.), *Kritische Philosophie gesellschaftlicher Praxis* (Königshausen & Neumann: Würzburg, 1995), 167-183.

8 John Hicks concludeerde al dat er meerdere vormen bestonden van arbeidscommodificatie: ‘De arbeider wordt ofwel verkocht – wat neerkomt op slavernij – of zijn diensten wordt slechts gehuurd – wat neerkomt op loonarbeid.’ John Hicks, *A Theory of Economic History* (Oxford University Press: Oxford, 1969), 123. Voor een eerste uitwerking van deze opvatting zie: Götz Rohwer, ‘Kapitalismus und “freie Lohnarbeit”. Überlegungen zur Kritik eines Vorurteils’ in Hamburger Stiftung zur Förderung von Wissenschaft und Kultur (red.), *Deutsche Wirtschaft. Zwangsarbeit von KZ-Häftlingen für Industrie und Behörden* (vsa-Verlag: Hamburg, 1991), 171-185.

vormigheid hieronder verder onderzoeken door enerzijds te wijzen op de overgangsvormen tussen de marxistische *subalterne* klassen en door anderzijds een aantal onjuiste impliciete aannames van Marx bloot te leggen. Met deze deconstructie is dan naar ik hoop de weg vrij voor een nieuwe conceptualisering.

TABEL 1 *Verskillende vormen van arbeidscommodificatie*

	Autonoom (drager is eigenaar)	Heteronoom (drager is niet eigenaar)
Drager verkoopt arbeidskracht zelf	Vrije loonarbeid (Marx) Deelpacht Zelfstandigen zonder personeel	Loonarbeid door slaven
Drager verkoopt arbeidskracht niet zelf	Bemiddelde loonarbeid	Slavenarbeid Kinderarbeid

VLOEIENDE OVERGANGEN

De marxistische traditie onderscheidt in het kapitalisme naast kapitalisten en grootgrondbezitters vijf subalterne klassen of quasi-klassen:

- de vrije loonarbeiders, die alleen hun eigen arbeidskracht bezitten en deze verkopen;
- de kleinburgers, bestaande uit kleine producenten en distributeurs;
- de zelfstandigen, die hun arbeidskracht en arbeidsinstrumenten bezitten en hun arbeidsproducten of diensten verkopen. (Marx zegt hierover: ‘De self-employed labourer is zijn eigen loonarbeider, hij beschouwt zijn eigen productiemiddelen als kapitaal. Als zijn eigen kapitalist zet hij zichzelf als loonarbeider in’);⁹
- de slaven, die noch hun arbeidskracht, noch hun arbeidsinstrumenten bezitten en *worden* verkocht (Marx: in slavernij ‘is de arbeider slechts een levende arbeidsmachine, die daarom een waarde heeft voor anderen of veeleer een waarde is’);¹⁰
- en de lompenproletariërs, die niets verkopen en niet verkocht worden. De laatste groep blijft gewoonlijk buiten de analyse en doet vooral dienst als restcategorie.

De klassenstrijd speelt zich primair af tussen de kapitalisten, grootgrondbezitters en loonarbeiders. De andere klassen zijn historisch van ondergeschikt belang;

9 Marx, ‘Ökonomische Manuskripte 1863-1867’ in *Marx-Engels Gesamtausgabe*, vol. 11/4.1 (Dietz: Berlijn, 1988), 111.

10 Marx, *Grundrisse der Kritik der Politische Ökonomie (rohentwurf)* (Dietz: Berlijn, 1974), 368.

zij 'raken in verval en gaan ten onder door de grootindustrie'.¹¹ In verschillende geschriften heeft Marx deze stelling geponeerd:

- Slavernij is volgens hem een 'anomalie tegen het burgerlijke systeem zelf', die 'binnen het burgerlijke productiestelsel ... hier en daar mogelijk is', maar dan alleen 'omdat zij op andere plaatsen niet voorkomt'.¹²
- De kleinburgers, 'de kleine industriëlen, kooplieden en renteniers, de handwerkers en boeren, al deze klassen vervallen tot het proletariaat'.¹³ Zelfstandigen zijn eveneens 'anomaliëen' die bestaan in 'de kleine gezinslandbouw (waarmee de thuiswerk-nijverheid verbonden is)'.¹⁴
- Het lompenproletariaat is de 'lijdelijke verrotting van de onderste lagen van de oude maatschappij'¹⁵ en bestaat uit 'vagebonden, misdadigers, prostituées'.¹⁶

Volgens dit schema gaapt er een kloof tussen de dubbel-vrije loonarbeiders en de andere subalterne groepen. Maar komt dit schema wel overeen met de historische werkelijkheid? Bestaan Marx' dubbel-vrije loonarbeiders eigenlijk wel? Ik zou willen beweren, dat er onder het kapitalisme een bijna oneindig aantal soorten subalterne werkers bestaan en dat de overgangen tussen de verschillende categorieën vaag en vloeiend zijn.

11 Marx en Friedrich Engels, *Het communistisch manifest* (Pegasus: Amsterdam, 1998), 56.

12 Marx, *Grundrisse*, 464.

13 Marx en Engels, *communistisch manifest*, 53.

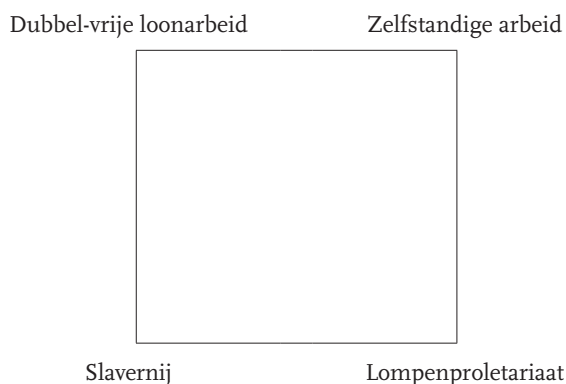
14 Marx, 'Theorien über den Mehrwert', in Marx en Engels, *Marx-Engels Werke [MEW]*, vol. 26/3 (Dietz: Berlijn, 1968), 414.

15 Marx en Engels, *communistisch manifest*, 56. Voor Marx' definitie van de kleine producenten, zie ook de appendix in Christine Jaeger, *Artisanat et capitalisme: l'envers de la roue de l'histoire* (Payot: Parijs, 1982), 297-314.

16 Marx, *Het Kapitaal*, 499. Vergelijk Marx, 'Die Klassenkämpfe in Frankreich, 1848 bis 1850': 'een van het industriële proletariaat duidelijk afgescheiden massa, een recruteerplaats voor alle soorten dieven en misdadigers, levend van het afval der maatschappij, mensen zonder bepaald beroep, zwervers, gens sans feu et sans aveu.' in *MEW*, vol. 7 (Dietz: Berlijn, 1960), 26.

In Marx' geschriften kunnen verschillende opvattingen worden gevonden over de klassenpositie van prostituees. Wanneer hij in *Het Kapitaal* de 'relatieve overbevolking' bespreekt, beschouwt hij prostituees als een belangrijk bestanddeel van het 'eigenlijke lompenproletariaat' (p. 499). Elders, met name in de 'Theorien über den Mehrwert', stelt Marx dat prostituees, als zij voor een bordeelhouder werken, onproductieve loonarbeid verrichten, net als toneelspelers of muzikanten, en dus bij implicatie deel uitmaken van het proletariaat in strikte zin (*MEW*, vol. 26/1, 136, 157). Hier blijkt opnieuw hoe de kwestie van klassenpositie doortrokken is van oneigenlijke overwegingen, die vaak juist vanwege hun moraliserende en tijdgebonden karakter onbewust blijven. Dit is vermoedelijk wat Resnick en Wolff aanduiden als het 'discursive device' dat geïnspireerd werd door 'an urgent polemical intent'. Stephen A. Resnick en Richard D. Wolff, *Knowledge and Class. A Marxian Critique of Political Economy* (University of Chicago Press: Chicago, 1987), 161-162.

Misschien is het nuttig een aantal overgangsvormen nader te bekijken. Ik zal dat hier doen voor de overgangsvormen tussen loonarbeid en slavernij; tussen loonarbeid en zelfstandige arbeid; tussen slavernij en zelfstandige arbeid; en tussen loonarbeid, slavernij en zelfstandige arbeid enerzijds en het lompenproletariaat anderzijds.

Intermediaire vormen tussen loonarbeid en slavernij

Er zijn diverse arbeidsverhoudingen waarin de loonarbeider fysiek gedwongen wordt om zijn of haar werk te doen terwijl het loon aan een derde persoon wordt uitbetaald of moet worden afgedragen. Men denke bijvoorbeeld aan kinderarbeid, waarbij het loon meestal betaald wordt aan de ouders of voogden van het kind. Een voorbeeld hiervan waren de jonge Japanse meisjes die door hun ouders voor hun aantal jaren als *geishas* werden verhuurd in ruil voor een som geld.¹⁷ Er zijn ook veel gevallen bekend van slaven die loonarbeid verrichtten voor hun meesters. In Buenos Aires was dit verschijnsel aan het eind van de achttiende eeuw bijvoorbeeld zo wijd verbreid dat veel slavenbezitters volledig afhankelijk waren van het loon van hun slaven. Notariële akten uit de tijd maken aannemelijk dat ‘bij arbeidscontracten van langere duur, de lonen – verminderd met het levensonderhoud – normaliter direct aan de slavenbezitters werden betaald door degenen die de slaven huurden’.¹⁸ Misschien is het nuttig drie varianten te onderscheiden:

17 John Mark Ramseyer, ‘Indentured Prostitution in Imperial Japan: Credible Commitments in the Commercial Sex Industry’ in *The Journal of Law, Economics, and Organization* jr. 7 (1991) nr. 1, 89-116, 101.

18 Lyman L. Johnson, ‘The Competition of Slave and Free Labor in Artisanal Production: Buenos Aires, 1770-1815’ in Tom Brass en Marcel van der Linden (red.), *Free and Unfree Labour: The Debate Continues* (Peter Lang Academic Publishers: Berne, 1997), 265-280, 273.

- De slavendrijver dwingt de slaaf om loonarbeid voor een andere werkgever te verrichten en ontvangt een deel van het loon of het gehele loon. Het gebeurde vaak dat ‘de eigenaren van slaven en de werkgevers van slaven het huurbedrag voor de slaaf over het hoofd van de slaaf heen vaststelden’, maar het kwam ook voor dat ‘de slaaf zich actief met zijn huur bemoeide en zelfs over de hoogte van het huurbedrag onderhandelde’.¹⁹
- De eigenaar van de slaaf betaalt zijn of haar slaven contant geld voor extra inspanningen; ofwel door middel van ‘een bonus, ofwel als geschenk of als arbeidsprikkels’ of door middel van een ‘betaling voor extra werk binnen een stukloonregeling of voor overwerk’.²⁰
- De slaaf verricht vrijwillig loonarbeid voor een werkgever of een mede-slaaf. Een voorbeeld van het laatste biedt Blue Mountain plantage, Jamaica, in de late achttiende eeuw: ‘de slaven betaalden elkaar lonen’ voor hulp bij de bewerking van de eigen tuintjes.²¹

Met name bij deze laatste variant vervaagt de grens tussen loonarbeider en slaaf in aanzienlijke mate.

Omgekeerd zijn loonarbeiders vaak minder vrij dan de klassieke opvatting suggereert. Bij arbeidsschaarste beperkte werkgevers vaak de vrijheid van hun werknemers om te vertrekken. Een werknemer kan op verschillende manieren aan zijn werkgever gebonden worden:

- *Schuldbinding* – waarbij de arbeider door schulden gebonden is aan zijn werkgever – is een methode die op alle continenten is voorgekomen, van Schotse kolonmijnen in de achttiende eeuw tot de hedendaagse landbouw in Latijns-Amerika en Zuid-Azië.²²
- Nauw verwant met schuldbinding is natuurlijk *contractarbeid* – waarbij de arbeider voor een bepaalde periode was gebonden aan zijn werkgever. Zeer bekend zijn de Indiase, Javaanse en Chinese koelies die in Zuidelijk Afrika, Latijns-Amerika of in andere delen van Azië tewerk werden gesteld.²³
- De mobiliteit van arbeiders kon ook beperkt worden door het uitgeven van *ontslagverklaringen*. Zonder deze identiteitsbewijzen mochten arbeiders door

19 O. Nigel Bolland, ‘Proto-Proletarians? Slave Wages in the Americas’ in Mary Turner (red.), *From Chattel Slaves to Wage Slaves: The Dynamics of Labour Bargaining in the Americas* (Ian Randle: Kingston, 1995), 123-147, 128.

20 Idem, 127.

21 Mary Turner ‘Chattel Slaves into Wage Slaves: A Jamaican Case Study’ in: Idem, *From Chattel Slaves to Wage Slaves*, 33-47, 39.

22 Thomas S. Ashton, ‘The Coal-Miners of the Eighteenth Century’ in *The Economic Journal: Economic History Series*, 3 (januari 1928), 307-334, 308.

23 Zie het overzicht van Lydia Potts in Idem, *The World Labour Market. A History of Migration* (ZedBooks: London, 1990).

geen enkele baas worden aangenomen. Een belangrijk aspect van dit systeem was, dat de baas bij het begin van de aanstelling het document innam en het pas weer aan de arbeider teruggaf wanneer deze volgens hem aan al zijn verplichtingen had voldaan.²⁴

- *Fysieke dwang* was een andere optie voor werkgevers. Soms ging dit zó ver, dat ondernemers hun werknemers opsloten om te verhinderen, dat zij door concurrenten werden ‘verleid’. In de Japanse textielindustrie van de jaren 1920 werden de vrouwelijke arbeiders om die reden opgesloten in hun slaapzalen. Soms mochten zij het bedrijfsterrein meer dan vier maanden niet verlaten.²⁵
- Een minder agressieve manier van werknemers binden is door het bieden van *sociale voorzieningen en andere privileges*. Al omstreeks 1900 ontwikkelden Argentijnse bedrijven door het bedrijf bestuurde gezelligheidsverenigingen en verenigingen voor wederzijdse hulp om zo de arbeiders afhankelijk te maken van het bedrijf.²⁶ Ook konden stukjes landbouwgrond door het bedrijf ter beschikking gesteld worden. Ook dit bond arbeiders aan de bedrijven omdat het een aanvulling op het looninkomen mogelijk maakte – ofwel doordat de zelf geproduceerde groente, pluimvee, etc. de uitgaven van het huishouden reduceerden, ofwel doordat de producten van zulke tuinarbeid door de werkgever opgekocht werden.²⁷
- Ten slotte kunnen banden tussen de werkgever en werknemer buiten het directe arbeidsverband een bindend effect hebben. (Meer daarover hier onder.)

Intermediaire vormen tussen loonarbeid en zelfstandige arbeid

In de klassieke opvatting beschikt de arbeider uitsluitend over zijn of haar eigen arbeidskracht en niet over andere productiemiddelen. In feite hebben er echter talloze afwijkingen van deze norm bestaan.

- Eén voorbeeld hiervan is de arbeider die zijn of haar eigen gereedschap meeneemt naar de werkplaats, zoals op vele plaatsen gebruikelijk was en is. Reeds in de tachtiger jaren van de negentiende eeuw observeerde de Duitse econoom

24 Zie het voorbeeld van Cubaanse sigarenmakers in de 1850s in Joan Casanovas, *Bread, or Bullets! Urban Labor and Spanish Colonialism in Cuba, 1850-1898* (University of Pittsburgh Press: Pittsburgh, 1998), 60.

25 John E. Orchard, *Japan's Economic Position: The Progress of Industrialization* (McGraw-Hill: London, 1930), 343.

26 Ruth Thompson, ‘Trade Union Organisation: Some Forgotten Aspects’ in: Jeremy Adelman (red.), *Essays in Argentine Labour History, 1870-1930* (Macmillan: London, 1992), 160-176, 161.

27 Het opkopen door de werkgever kwam volgens Jane L. Parpart voor in de Noord-Rhodesische kopermijnen in de jaren 1930. Idem, *Labor and Capital on the African Copperbelt* (Temple University Press: Philadelphia, 1983), 42.

August Sartorius von Waltershausen in de Verenigde Staten: 'Anders dan hun Europese tegenhangers bezitten Amerikaanse fabrieksarbeiders gewoonlijk hun eigen gereedschap. [...] Gereedschap vormt vaak een belangrijk deel van het arbeidersvermogen.'²⁸

- Een tweede mogelijkheid is dat arbeiders hun productiemiddelen van de werkgever moeten lenen. Ze betalen dan een borg en zijn formeel onafhankelijk. Een voorbeeld hiervan waren de riksjatrekken in Changsha, in de provincie Hunan in China, omstreeks 1918. Hun riksja's waren het eigendom van 'garages' (*che-zhan*) en moesten per dag gehuurd worden. De garage-eigenaar betaalde de riksjabelasting en de trekker moest een onderpand van tien Mexicaanse (silver) dollars voorschieten. 'Elke riksja had een nummer en werd toegerekend aan een bepaalde trekker die er altijd voor verantwoordelijk was. Ook als de riksja gerepareerd moest worden, diende de dagelijkse huur te worden doorbetaald.'²⁹ Het inkomen van de trekker bestond dus uit het verschil tussen zijn verdiensten en de afdrachten aan de garagehouder.
- Ook kan het voorkomen, dat een employee een deel van zijn arbeidsproduct (output) mag behouden en zelfstandig verkopen. Dit was onder andere het geval bij mijnwerkers van de zilvermijnen in Pachuca, Mexico, in het midden van de achttiende eeuw. De mijnwerkers kregen voor een bepaalde basishoeveelheid zilvererts een geldbedrag (loon) van hun opdrachtgever en alles wat zij meer produceerden werd in twee helften verdeeld.³⁰ Analoge constructies kennen we uit de landbouw, op Java en vele andere plaatsen.³¹

28 August S. von Waltershausen (David Montgomery en Marcel van der Linden (red.)), *The Workers' Movement in the United States, 1879-1885* (Cambridge University Press: New York, 1998), 216.

29 Angus W. McDonald Jr., *The Urban Origins of Rural Revolution: Elites and the Masses in Hunan Province, China, 1911-1927* (University of California Press: Berkeley, 1978), 147. Een sterk op deze regeling lijkende constructie bestaat ook tegenwoordig nog bij *jeepney*-rijders en taxibestuurders in Manilla. Zie Michael Pinches, "All that we have is our muscle and sweat". The Rise of Wage Labour in a Manila Squatter Community' in Michael Pinches en Salim Lakha (red.), *Wage Labour and Social Change: The Proletariat in Asia and the Pacific* (Monash University, Centre of Southeast Asian Studies: Clayton, 1987), 103-136, 118.

30 Cuauhtemoc Velasco Avila, 'Labour Relations in Mining: Real del Monte and Pachuca, 1824-74' in Thomas Greaves en William Culver (red.), *Miners and Mining in the Americas* (Manchester University Press: Manchester, 1985), 47-67, 57.

31 Zie bijvoorbeeld Gillian Hart, *Power, Labor, and Livelihood: Processes of Change in Rural Java* (University of California Press: Berkeley 1986), 180-182; Frans Hüsken, 'Landlords, Sharecroppers and Agricultural Labourers: Changing Labour Relations in Rural Java' in *Journal of Contemporary Asia* jr. 9 (1979) nr. 2, 140-151.

Intermediaire vormen tussen slavernij en zelfstandige arbeid

Hoe gecompliceerd de kapitalistische werkelijkheid kon zijn illustreert het voorbeeld van Simon Gray, een slaaf uit het zuiden van de Verenigde Staten die van 1845 tot 1862 dienst deed als bootsman bij Natchez Co, een houthandel. Gray's bemanning bestond meestal uit tien tot twintig man en omvatte zowel zwarte slaven als blanken. 'Sommige slaven waren eigendom van de onderneming, terwijl anderen, zoals Gray zelf, door de firma van anderen gehuurd werden. Anderzijds waren de witte bemanningsleden in dienst van de neger [Gray] die hun papieren bijhield, hun onkosten vergoedde, hen geld leende, en soms hun lonen betaalde. Dientengevolge beschouwden zij Gray als hun werkgever.' Gray en zijn mannen waren vaak twee tot drie weken achtereen weg van huis. Tijdens deze reizen vervulde Gray een groot aantal managementfuncties. 'Niet alleen leverde hij hout af, hij verwierf ook opdrachten voor het bedrijf, verstreekte krediet aan klanten, en inde geld dat de houthandel nog tegoed had.'³² Deze casus laat dus zien: een als bedrijfsleider opererende slaaf; vrije loonarbeiders die bij deze slaaf in dienst zijn; en andere slaven die aan de bedrijfsleider dienen te gehoorzamen. Niet alle slaven waren eigendom van de Natchez Co., sommigen, zoals Gray, werden gehuurd van andere slavenhouders. Deze situatie was ongetwijfeld uitzonderlijk, maar er zijn meer van dergelijke situaties bekend. Een ander voorbeeld van een zelfde soort situatie kwam voor in Jamaica aan het eind van de achttiende eeuw. Hier gebeurde het 'dat de "beter gesitueerde" slaven over stukjes grond beschikten die zij in ruil voor een deel van de opbrengst lieten bewerken door slaven die minder goed af waren.'³³

Intermediaire vormen tussen loonarbeid/slavernij/zelfstandige arbeid en lompoproletariaat

De overgang van de drie hoofdvormen van subalterne arbeid – loonarbeid, slavernij en zelfstandige arbeid – naar de 'non-klasse' van het lompoproletariaat is eveneens glijdend. V.L. Allen schreef hierover: 'In samenlevingen waar een groot deel van de arbeidersklasse niet verder komt dan het bestaansminimum en waar mannen, vrouwen en kinderen gedwongen zijn andere dan traditionele bestaans-

32 John Hebron Moore, 'Simon Gray, Riverman: A Slave Who Was Almost Free' in *The Mississippi Valley Historical Review* jr. 49 (1962) nr. 3, 472-84; opnieuw verschenen in: James E. Newton en Ronald L. Lewis (red.), *The Other Slaves: Mechanics, Artisans and Craftsmen* (G.K. Hall & Co: Boston, 1978), 157-167, 158-159.

33 Turner, 'Chattel Slaves into Wage Slaves', 34

middelen te zoeken, daar verschilt het *lompoproletariaat* nauwelijks van de rest van de arbeidersklasse.³⁴ Opnieuw enige voorbeelden:

- Ook ‘respectabele’ arbeiders in nood hebben zich in het verleden vaak gedwongen gezien tot diefstal. In de Verenigde Staten was het in georganiseerd verband stelen van eten door arbeiders rond 1932 ‘nationaal verschijnsel.’³⁵ Dit soort diefstal kwam in de jaren zeventig opnieuw voor in Italië.³⁶
- Het doorzoeken van afval kwam in moeilijke tijden vaak voor en kon zelfs een gewoonterecht worden. De journalist Louis Adamic schreef in 1935: ‘sinds mensenheugenis is het in de antracietgebieden van Pennsylvania de gewoonte dat mijnwerkers en hun gezinnen met zakken of emmers tussen het mijnafval ... naar steenkool zoeken.’³⁷
- Stelen, verduistering en kruimeldiefstal zijn vanouds ‘gewone’ activiteiten voor sommige arbeidersgroepen. Onder havenarbeiders uit vele landen is het gebruikelijk delen van scheepsladingen te ontvreemden, maar ook in fabrieken kantoren komen dergelijke onteigeningen van onderop veel voor.³⁸

34 Allen, ‘The Meaning of the Working Class in Africa’, 188.

35 Irving Bernstein, *The Lean Years. A History of the American Worker, 1920-1933* (Houghton Mifflin Company: Boston, 1960), 422.

36 Yann Collonges en Pierre Georges Randal, *Les autoréductions. Grèves d’usagers et luttes de classes en France et en Italie (1972-1976)* (Christian Bourgois: Paris, 1976), hoofdstuk 4.

37 Louis Adamic, ‘The Great “Bootleg” Coal Industry’ in *The Nation* 9-1-1934, 46. Voor een beschrijving van gelijktijdige ontwikkelingen in Boven Silezië zie: Lothar Machtan, ‘Die “Elendsschächte” in Oberschlesien: Bergmännische Selbsthilfe-Initiativen zur Überwindung von Arbeitslosigkeit um 1930’ in *Jahrbuch Arbeiterbewegung – Geschichte und Theorie* 1982 (Europäische Verlagsanstalt: Frankfurt am Main, 1982), 141-155.

38 Jason Ditton, ‘Perks, Pilferage, and the Fiddle: The Historical Structure of Invisible Wages’ in *Theory and Society*, 4 (1977) nr. 1, 39-71. Voor case studies zie: Gerald Mars, ‘Dock Pilferage: A Case Study in Occupational Theft’ in Paul Rock en Mary McIntosh (red.), *Deviance and Social Control* (Tavistock Publications: London, 1974), 209-228; Michael Grüttner, ‘Working-Class Crime and the Labour Movement: Pilfering in the Hamburg Docks, 1888-1923’ in Richard J. Evans (red.), *The German Working Class 1888-1933. The Politics of Everyday Life* (Croom Helm: London, 1982), 54-79; Peter d’Sena, ‘Perquisites and Casual Labour on the London Wharfside in the Eighteenth Century’ in *London Journal*, jr. 14 (1989), 130-147; Adrian J. Randall, ‘Peculiar Perquisites and Pernicious Practices. Embezzlement in the West of England Woollen Industry, c. 1750-1840’ in *International Review of Social History*, jr. 35 (1990) nr. 2, 193-219; Anna Green, ‘Spelling, Go-Slows, Gliding Away and Theft: Informal Control over Work on the New Zealand Waterfront, 1915-1951’ in *Labour History* nr. 63 (1992), 100-114; Ines Smyth en Mies Grijns, ‘“Unjuk Rasa” or Conscious Protest? Resistance Strategies of Indonesian Women Workers’ in *Bulletin of Concerned Asian Scholars* jr. 29 (1997) nr. 4, 13-22, 21. William Freund beschrijft de mogelijkheid van een soepele overgang naar diefstal als een collectieve actie in ‘Theft and Social Protest Among the Tin Miners of Northern Nigeria’ in *Radical History Review* jr. 26 (1982), 68-86.

IMPLICIETE VERONDERSTELLINGEN

De klassieke opvatting trekt niet alleen scherpe grenzen tussen verschijnselen die in werkelijkheid geen vastomlijnde eenheden zijn, zij hanteert ook impliciete vooronderstellingen die het verdienen nadrukkelijk onder ogen te worden gezien. Een aantal van die vooronderstellingen vloeit voort uit de gedachte dat arbeiders hun arbeidskracht bij een werkgever tegen geld ruilen en vervolgens met dat geld de levensmiddelen kopen. Door die levensmiddelen te consumeren reproduceren zij hun arbeidskracht die zij vervolgens weer aan de werkgever kunnen verkopen. Op het niveau van de circulatie is dus sprake van een kringloop, als volgt:

Deze circulatiegedachte abstraheert echter in hoge mate van de werkelijkheid en suggereert een meervoudig geïsoleerd proces. In de eerste plaats ontstaat de indruk dat de consumptie van het door de werknemer verdiende geld geen arbeid kost. De aanschaf van consumptiegoederen en het gereedmaken ervan voor consumptie (bijvoorbeeld het kopen en bereiden van voedsel, of het huren en schoonhouden van een woning) vallen buiten beeld. Feministen wijzen er al tientallen jaren op dat loonarbeid niet kan bestaan zonder subsistentiearbeid.³⁹ Sporadisch komen er wel werknemers voor die hun arbeidskracht reproduceren zonder subsistentiearbeid te verrichten maar dan betreft het mensen met zeer hoge inkomens. Hans Dieter Evers merkt terecht op: 'De echte proletariër die zichzelf volledig reproduceert met zijn loon is in feite de Yup (Young Urban Professional) – de carrière makende manager van een multinational bedrijf die als lunch een sandwich koopt en 's avonds met zijn vrouw (misschien een beursmakelaar of hoogleraar) in een restaurant dineert, terwijl een werkster het huurappartement schoonmaakt. De normale loonarbeider wordt echter door een huisvrouw gereproduceerd of neemt actief deel in de huiselijke subsistentiearbeid.'⁴⁰ In de meeste gevallen wordt de subsistentiearbeid verricht door de vrouw(en) in het huishouden, de echtgenote(s)

39 De literatuur over deze thematiek is zo geweldig omvangrijk, dat ik hier wil volstaan met de verwijzing naar één representatief werk: Sylvia Walby, *Patriarchy at Work. Patriarchal and Capitalist Relations in Employment* (Polity Press: Cambridge, 1986).

40 Hans-Dieter Evers, 'Schattenwirtschaft, Subsistenzproduktion und informeller Sektor' in: Klaus Heinemann (red.), *Soziologie wirtschaftlichen Handelns* (Westdeutscher Verlag: Opladen, 1987), 353-366, 360.

en eventueel dochters van de *pater familias*. Een andere variant hierop is de situatie waarbij de loonarbeider één of meer loonarbeiders in dienst heeft om huiselijke arbeid te verrichten. Zo hadden talrijke blanke arbeidersfamilies in Zuid-Afrika in de vroege twintigste eeuw een zwarte huisbediende die onder meer verantwoordelijk was voor ‘het maken van vuur, het reinigen van de oven, het vegen, het doen van de afwas, het maken van het ontbijt en het avondeten, het schoonmaken van het erf, en routinebezigheden in de tuin, zoals het wieden van onkruid en het sproeien.’⁴¹

In de tweede plaats lijkt het schema te suggereren, dat de relatie tussen werkgever en werknemer zich beperkt tot de ruil van geld tegen arbeidskracht. Eventuele banden tussen beide partijen buiten het circulatieproces om worden niet in de overwegingen betrokken. Maar uiteraard kunnen die banden wel degelijk bestaan. De werkgever kan de werknemer met economische middelen binden, bijvoorbeeld door hem of haar te huisvesten in een woning van de onderneming, of door de werknemer te verplichten om met het verdiende loon consumptiegoederen te kopen die de werkgever zelf ten verkoop aanbiedt (het zogenaamde truck system).⁴² Maar de band tussen werkgever en werknemer kan ook niet-economisch zijn, bijvoorbeeld wanneer beiden met elkaar verwant zijn of tot dezelfde religieuze gemeenschap behoren. Voorbeelden van huisvestingsvoorzieningen door het bedrijf en andere analoge vormen van materiële binding vinden we vooral, maar zeker niet uitsluitend, bij grote ondernemingen zoals de United Fruit Company die haar *campesinos* in Centraal Amerika huisvestte op de plantages, of bij de staalfirma Krupp in Duitsland.⁴³ Niet-economische banden komen naar verhouding waarschijnlijk meer voor bij kleine bedrijven.

In de derde plaats doet het kringloopschema vermoeden, dat de werknemer één werkgever heeft en dat hij of zij op ieder willekeurig tijdstip slechts betrokken is bij één arbeidsbetrokking. Dit is inderdaad een fenomeen dat veel is voorgekomen en voorkomt bij ambachtlieden en hooggeschoolde arbeiders. Maar voor grote delen van de loonafhankelijke bevolking in de wereld gaat deze gedachte niet

41 Charles van Onselen, *Studies in the Social and Economic History of the Witwatersrand, 1886-1914*. Vol. 2: *New Nineveh* (Longman: Harlow, 1982), 30-31.

42 Voor het truck system zie onder andere: George W. Hilton, *The Truck System Including a History of the British Truck Acts, 1465-1960* (Heffer: Cambridge, 1960).

43 Voor studies over huisvestingsvoorzieningen door het bedrijf zie: S.C. Aggarwal, *Industrial Housing in India* (New Delhi, 1952); A. Graham Tipple, ‘Colonial Housing Policy and the “African Towns” of the Copperbelt: The Beginnings of Self-Help’ in *African Urban Studies* jr. 11 (1981), 65-85; Joseph Melling, ‘Employers, Industrial Housing and the Evolution of Company Welfare Politics in Britain’s Heavy Industries: West Scotland, 1870-1920’ in *International Review of Social History* jr. 26 (1981) nr. 3, 255-301; Michael Honhart, ‘Company Housing as Urban Planning in Germany, 1870-1940’ in *Central European History*, 23 (1990) nr. 1, 3-21; Mark Crinson, ‘Abadan: Planning and Architecture under the Anglo-Iranian Oil Company’ in *Planning Perspectives* jr. 12 (1997) nr. 3, 341-359.

op, noch in het heden, noch in het verleden. In Azië, Afrika en Latijns-Amerika is het heel gewoon dat mensen meer dan één baan hebben. Dit gold ook in Europa in de decennia vóór de opkomst van de verzorgingsstaat. Het geldt opnieuw in het hedendaagse Rusland, waar in het midden van de jaren negentig meer dan 15% van de arbeidsbevolking een aanvullende baan had.⁴⁴ Ook is het heel goed denkbaar dat de werknemer verschillende soorten inkomsten heeft.⁴⁵ Het relatieve gewicht van de verschillende inkomensbronnen kan in de loop der tijd steeds weer veranderen, zoals reeds Adam Smith wist.⁴⁶

In de vierde plaats concentreert het circulatiemodel zich op de relatie tussen één werknemer en zijn of haar werkgever. Maar het is heel goed mogelijk dat arbeiders *als groep* in dienst treden van een baas. Soms gebeurt dat via een onderaannemer die arbeiders in de wijde omgeving ronselt en vervolgens overdraagt aan een ondernemer. In de Shanghaise textielindustrie van de vroege twintigste eeuw bestond bijvoorbeeld het *pao-kung* systeem, waarbij de onderaannemer meisjes uit omliggende dorpen voor drie jaar ‘huurde’ van hun ouders en ze dan voor die periode ‘verhuurde’ aan Britse and Japanse katoenfabrieken in de stad.⁴⁷ Een andere variant is die, waarbij de onderaannemer als opzichter optreedt van de door hem gerekruteerde arbeiders en dus zelf meewerkt bij de opdrachtgever. Dit was bijvoorbeeld het geval in veel Indiase en Chinese kolenmijnen.⁴⁸ Ook kon het gebeuren, dat een groep arbeiders zichzelf zonder tussenkomst van een onderaannemers aan een opdrachtgever verhuurde, zoals de in *artels* (‘coöpera-

44 Stephen Hussey, ‘Low Pay, Underemployment and Multiple Occupations: Men’s Work in the Inter-war Countryside’ in *Rural History* jr. 8 (1997), 217-235; Eduard V. Klopov, ‘Secondary Employment as a Form of Social and Labor Mobility’ in *Sociological Research* jr. 37 (1998) nr. 2, 64-87.

45 André Gunder Frank heeft met recht gesproken over ‘de vloeiende overgangen in bezitter-arbeider relaties’. Hij geeft het voorbeeld van ‘een arbeider die op hetzelfde moment (i) een eigen huis en land bezit, (ii) iemands anders land pacht (soms de helft, soms één derde), (iii) een stuk land huurt van een weer iemand anders, (iv) in oogsttijd loonarbeid verricht op een van deze landen en (v) zijn eigen opbrengst zelfstandig verhandelt.’ André Gunder Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil* (Monthly Review Press: New York, 1969), 271-272.

46 ‘In jaren van overvloed verlaten bedienden vaak hun meesters in de verwachting dat ze zelfstandig in hun onderhoud kunnen voorzien ... in tijden van schaarste zorgen moeilijkheden en onzekerheid aangaande het voorzien in eigen onderhoud ervoor dat zulke mensen graag naar hun meesters terugkeren.’ Adam Smith, *The Wealth of Nations* (Everyman’s Library: London 1991), 74.

47 Jean Chesneaux, *Chinese Labor Movement 1919-1927* (Stanford University Press: Stanford, 1968), 57.

48 Dilip Simeon, *The Politics of Labour Under Late Colonialism: Workers, Unions and the State in Chota Nagpur, 1928-1939* (Manohar: New Delhi, 1995), 25-26; Tim Wright. “A Method of Evading Management” – Contract Labor in Chinese Coal Mines before 1937’ in *Comparative Studies in Society and History* jr. 23 (1981) nr. 4, 656-678.

ties') georganiseerde oogstarbeiders die in de negentiende eeuw in West-Rusland actief waren.⁴⁹

In de vijfde en laatste plaats volgt uit het model, dat de kringloop wordt onderbroken zodra de arbeider geen arbeidskracht meer aanbiedt en het werk neerlegt. De indruk kan zo ontstaan, dat staking een vorm van collectieve actie is die bij uitstek hoort bij dubbel-vrije loonarbeid en dat dit ook de enig mogelijke vorm is. Maar bekijken we de protestuitingen en pressiemiddelen die de verschillende groepen van subalterne arbeiders (slaven, zelfstandigen, lompenproletariërs en 'vrije' loonarbeiders) hanteren, dan blijken deze sterk te overlappen. Alle soorten subalterne arbeiders hebben in het verleden gestaakt. De deelpachtende mijnwerkers in de zilvermijnen van Chihuahua bijvoorbeeld protesteerden in de jaren 1730 tegen de opzegging van hun arbeidsovereenkomst door de mijnbezitters door zich in nabijgelegen heuvels te verschansen. 'Daar bouwden zij een geïmproviseerde stenen borstwering, ontvouwden een banier waarop ze hun verzet verwoordden en zwoeren dat ze de villa van San Felipe zouden bestormen, San Juan y Santa Cruz zouden vermoorden en zijn huis platbranden. In de daarop volgende weken gaven zij geen duimbreed toe en bleven in hun verblijf, terwijl zij protestliederen schreven en zongen.'⁵⁰ Pas na bemiddeling door een door de bisschop afgevaardigde priester keerden de mijnwerkers terug. Ook slaven staakten regelmatig. Een voorbeeld hiervan waren de plantages in de Britse Cariben, waar in de vroege negentiende eeuw eenzijdige werkonderbrekingen voorkwamen: 'De opstanden op Demerara in 1829 en op Jamaica in 1831 begonnen allebei als moderne stakingen, in combinatie met andere daden van verzet, maar zonder dodelijk geweld. Pas toen de plaatselijke militia hardhandige represailles nam, in de veronderstelling dat dit de zoveelste gewapende opstand was, ontstond een bloederig tafereel.'⁵¹ Omgekeerd hebben dubbel-vrije loonarbeiders strijdmiddelen toegepast die gewoonlijk aan andere groepen van subalterne arbeiders worden toegeschreven, zoals lynchen, rellen, brandstichting en aanslagen.⁵²

49 Timothy Mixer, 'The Hiring Market as Workers' Turf: Migrant Agricultural Workers and the Mobilization of Collective Action in the Steppe Grainbelt of European Russia, 1853-1913' in Esther Kingston-Mann en Timothy Mixer (red.), *Peasant Economy, Culture, and Politics of European Russia, 1800-1921* (Princeton University Press: Princeton, 1991), 294-340.

50 Cheryl English Martin, *Governance and Society in Colonial Mexico: Chihuahua in the Eighteenth Century* (Stanford University Press: Stanford, 1996), 51.

51 Monica Schuler, 'Akan Slave Rebellions in the British Caribbean' in *Savacou* jr. 1 (1970) nr. 1. Opnieuw verschenen in: Hilary Beckles en Verene Shepherd (red.), *Caribbean Slave Society and Economy: A Student Reader* (Ian Randle: Kingston, 1991), 373-386, 382-383.

52 Terecht constateren Cloward en Fox Piven: '... sommige vormen van protest zijn min of meer altijd aanwezig. Brandstichting – ofwel in de pre-industriële wereld ofwel op de straten van de stedelijke wereld – vereist eerder technologische dan organisatorische middelen, en zelfs daarvan niet veel. Rellen vergen niet meer organisatie dan het bijeen brengen van een groep. Vrijwel alle maatschappijvormen, of het nu gaat om een pre-industrieel dorp of een mo-

NAAR NIEUWE CONCEPTEN

De bovenstaande beschouwingen maken zichtbaar dat de grenzen tussen ‘vrije’ loonarbeid en andere vormen van subalterne arbeid in de kapitalistische samenleving vaag en vloeiend zijn. In de eerste plaats bevinden zich tussen de ‘vrije’ loonarbeiders en de slaven, zelfstandigen en lompenproletariërs omvangrijke en gecompliceerde grijze overgangsgebieden. In de tweede plaats behoren vrijwel alle subalterne arbeiders tot huishoudens die meerdere productiewijzen combineren.⁵³ In de derde plaats kunnen ook individuele subalterne arbeiders verschillende arbeidswijzen combineren, zowel synchroon als diachroon. Tenslotte zijn ook de scheidslijnen tussen de vormen van protest die de verschillende subalterne arbeiders bezigen troebel. De implicaties van dit alles zijn verstrekkend. Blijkbaar bestaat er binnen het kapitalisme één grote klasse van mensen wier arbeidskracht op uiteenlopende manieren gecommificeerd wordt. Deze klasse duid ik hier aan als de *klasse van subalterne arbeiders*. Zij vormen een rijk geschakeerd gezelschap, dat slaven, deelpachters, kleine ambachtsleiden en loonarbeiders omvat. Het is de historische dynamiek van deze ‘multitude’ die we moeten proberen te begrijpen.

De eerste vraag die zich hierbij opdringt is wat al deze verschillende subalterne arbeiders gemeenschappelijk hebben. Waar ligt de scheidslijn, het *fundamentum divisionis*, tussen hén en de anderen, de machthebbers? Als eerste aanzet tot een antwoord zouden we in het vocabulaire van Cornelius Castoriadis kunnen stellen dat alle subalterne arbeiders zich in een situatie van *geïnstitueerde heteronomie* bevinden. Geïnstitueerde heteronomie is voor de Grieks-Franse denker het tegengestelde van *sociale autonomie*. Zij manifesteert zichzelf als het geheel van uitbuitende en onderdrukkende omstandigheden, als de beklemmende greep van macht en ideologie op de subalterne arbeiders. Geïnstitueerde heteronomie vormt en sanctioneert de antagonistische opsplitsing van de maatschappij.⁵⁴ Iets concreter kunnen we worden wanneer we een aanwijzing van de filosoof Gerald Cohen volgen. Hij heeft gesteld dat ‘het niet beschikken over productiemiddelen niet zo wezenlijk is voor de proletarische status als gewoonlijk wordt beweerd. Het is beter om te zeggen, dat *een proletariër zijn arbeidskracht moet verkopen teneinde zijn bestaansmiddelen te verwerven*. Hij kan productiemiddelen bezitten, maar hij kan

derne metropool, voldoen aan deze structurele vereisten.’ Frances Fox Piven en Richard A. Cloward, ‘Collective Protest: A Critique of Resource-Mobilization Theory’ in Stanford M. Lyman (red.), *Social Movements: Critiques, Concepts, Case-Studies* (Macmillan: Houndmills, 1995), 137-167, 148.

53 Zie voor een uitgebreide argumentatie mijn ‘Introduction’ en ‘Conclusion’ in Jan Kok (red.), *Rebellious Families. Household Strategies and Collective Action in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Berghahn: Oxford, 2002), 1-23 en 230-242.

54 Cornelius Castoriadis, *The Imaginary Institution of Society* (Polity Press: Cambridge, 1987), 109.

zichzelf niet in leven houden zonder een contract met een kapitalist te sluiten.⁵⁵ Cohen interpreteert het 'moet zijn arbeidskracht verkopen' hier in navolging van Marx als economische dwang. Wanneer we er echter ook fysieke dwang bij insluiten komen we dicht in de buurt van een duidelijke afbakening:

Iedere drager van arbeidskracht wiens arbeidskracht onder economische of niet-economische dwang wordt verkocht of verhuurd aan een ander behoort tot de subalterne arbeiders, en wel ongeacht of de drager van de arbeidskracht ook zelf de verkoper of verhuurder is, en ongeacht of de drager ook zelf over productiemiddelen beschikt.

Tot op zekere hoogte keren we daarmee weer terug naar het voor-marxistische begrip van de 'arbeidende klassen'. Alle elementen van deze voorlopige omschrijving verdienen nadere studie.⁵⁶

Een andere vraag die volgt uit de voorgaande luidt: hoe kunnen we de inwendige differentiatie van de subalterne klasse conceptualiseren? Het is bekend dat de klassieke analyse zich concentreerde op machtsverhoudingen binnen het productieproces. Dit proces omvat vanzelfsprekend drie elementen: 'De doelmatige werkzaamheid of de arbeid zelve; het voorwerp van de arbeid; het middel van de arbeid.'⁵⁷ Het arbeidsproduct is het vierde element binnen deze analyse. Samen vormen zij de belangrijkste dimensies van de klassieke analyse met de volgende benaderingswijze:

- i De relatie van de werknemer ten opzichte van zijn of haar arbeidskracht (is de werknemer in het bezit van zijn of haar lichaam, of valt dit toe aan de werkgever of een derde partij?)
- ii De relatie van de werknemer ten opzichte van zijn of haar productiemiddelen (in hoeverre bezit de werknemer zijn of haar gereedschap of werkbenodigdheden en in hoeverre zijn deze in het bezit van de werkgever of een derde partij?)
- iii De relatie van de werknemer ten opzichte van zijn of haar arbeidsproduct (tot op welke hoogte wordt deze aan de werknemer toegewezen en tot op welke hoogte wordt deze door de werkgever of een derde partij toegeëigend?)

55 G.A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History: A Defence* (Clarendon Press: Oxford, 1978), 72.

56 Het begrip 'economische dwang' verdient bijvoorbeeld verdere overdenking omdat er een belangrijke collectieve dimensie aan zit. Zelfs als iedere individuele arbeider in theorie aan zijn lot kan ontsnappen door opwaartse mobiliteit, dan nog kan er collectieve onvrijheid en dwang bestaan, omdat 'elke [arbeider] slechts vrij is op voorwaarde dat de anderen hun voorwaardelijke vrijheid niet uitoefenen.' G.A. Cohen, *History, Labour, and Freedom. Themes from Marx* (Clarendon Press: Oxford, 1988), 263.

57 Marx, *Kapitaal*, 117. Zie ook Karl August Wittfogel, 'Geopolitik, geographischer Materialismus und Marxismus' in *Unter dem Banner des Marxismus* jr. 3 (1929), 17-51, 485-522, 699-735, 506-522 en Etienne Balibar, 'Sur les concepts fondamentaux du matérialisme historique' in Louis Althusser e.a., *Lire le Capital. Vol. 11* (Maspéro: Parijs, 1968), 79-226, 98.

De observaties in dit artikel maken het echter aannemelijk dat – naast de klassieke dimensies – drie extra dimensies van belang zijn:

- iv De relatie van de werknemer ten opzichte van zijn of haar huishouden (wat voor sociale en economische afhankelijkheidsbanden bestaan er tussen de werknemer en de andere leden van het huishouden?)
- v De relatie van de werknemer ten opzichte van zijn of haar werkgever buiten het directe productieproces (tot op welke hoogte is de werknemer door schulden, huisvesting etc gebonden aan de werkgever?)
- vi De relatie van de werknemer ten opzichte van zijn collega's (wat voor sociale en economische afhankelijkheidsbanden bestaan er tussen de werknemer en zijn of haar directe collega's?)⁵⁸

Deze zes dimensies moeten ons in staat stellen een spectrum van (subtiele) variaties te ontwikkelen waarin we de klassenpositie kunnen omschrijven van individuele werknemers ten opzichte van hun werkgevers.⁵⁹ Wanneer een werknemer verschillende economische activiteiten combineert, zullen we verschillende klassenposities moeten vaststellen. Daarbij is het, wanneer de werknemer deel uitmaakt van een huishouden, aan te bevelen ook de klassenposities van de andere leden van het huishouden te analyseren. Dit kan tot interessante ongerijmdheden leiden wanneer één huishouden verschillende klassenposities verenigt.⁶⁰ Ten slotte zouden deze analyses over een zo lang mogelijke periode moeten worden uitgevoerd, omdat alle leden van het huishouden tijdens hun leven verschillende 'banen' kunnen hebben.⁶¹

58 Natuurlijk kunnen dimensies overlappen. In de dienstensector bijvoorbeeld kunnen arbeidsmiddelen en het arbeidsproduct identiek zijn en in het geval van onderaanneming kan het werkteam bestaan uit leden van hetzelfde huishouden.

59 Wanneer subalterne arbeid wordt opgevat als 'geïnstitueerde heteronomie' kan gesteld worden dat de mate van heteronomie groter is naarmate de werknemer minder macht heeft over (i) zijn eigen arbeidscapaciteit, (ii) zijn arbeidsmiddelen, (iii) zijn arbeidsproduct, (iv) de overige leden van zijn huishouden, (v) zijn verhouding tot de werkgever buiten het directe arbeidsproces om en (vi) mogelijke medewerkers in het arbeidsproces. In deze zin hebben vrouwen over het algemeen minder autonomie dan mannen en is de autonomie van loonarbeiders groter dan die van slaven, maar kleiner dan die van zelfstandige werknemers.

60 Voor een bespreking van het fenomeen 'cross-class families' zie: Brian Graetz, 'The Class Location of Families: A Refined Classification and Analysis' in *Sociology* jr. 25 (1991) nr. 1, 101-118. Graetz stelt een 'generic model for the joint classification of family class locations' voor.

61 Niet iedereen verandert echter makkelijk van arbeidsrelatie. In de jaren dertig was de Amerikaanse socioloog Edward Wight Bakke woonachtig in een arbeiderswijk in Greenwich (Londen). Daar constateerde hij de 'onwil om een of andere zelfstandige onderneming te starten.' Hij verklaarde dit door 'het onvermogen van iemand die geboren en getogen is als loonarbeider om zichzelf te zien als een zelfstandige ondernemer, als zijn eigen baas.' Dit 'gebrek aan fantasie' was een gevolg van de socialisatie die men als loonarbeider had ondergaan:

Deze nieuwe typologie zou de in tabel 1 onderscheiden varianten verder kunnen nuanceren. Zo zouden we bijvoorbeeld drie soorten verkooptransacties van arbeidskracht kunnen onderscheiden al naar gelang deze uitsluitend betrekking hebben op arbeidskracht, of ook op een deel van de arbeidsmiddelen, of ook op alle arbeidsmiddelen. Ook zouden we moeten verdisconteren hoe de beloning voor de arbeid eruit ziet. Immanuel Wallerstein heeft ooit een rudimentaire typologie gesuggereerd, bestaande uit twee hoofdgroepen: Zij die alle waarde die ze produceren af moeten staan en zij die een deel van deze waarde mogen houden. Beide groepen kunnen verder onderverdeeld worden in zij die niets ontvangen, goederen ontvangen, geld ontvangen of geld én goederen ontvangen. Op deze manier kan een matrix gevormd worden die bestaat uit acht categorieën waarvan er slechts één bestaat uit klassieke loonarbeiders.⁶² Ook deze aanzet zouden we in onze benadering kunnen integreren.⁶³

Maar hoe we het ook willen aanpakken, meerdere waarschuwingen lijken me gerechtvaardigd. In de eerste plaats moeten we de verleiding van een empirisch lege 'Grand Theory' (C. Wright Mills) moeten weerstaan, het gaat om de constructie van typering op basis van gedetailleerde empirische kennis. In de tweede plaats moeten we de verschillende vormen van subalterne arbeid niet los van elkaar bestuderen maar ze zoveel mogelijk met elkaar in verband brengen. Sidney Mintz heeft er bijvoorbeeld voor gewaarschuwd 'slaaf' en 'proletariër' als onafhan-

'De arbeidsroutine, de regelmaat en eenvoudigheid van de routine buiten de werktijden, de gezapigheid van het huishouden leven – al deze zaken dwingen een discipline af die voor loonarbeiders vereist zijn maar die het onmogelijk maken een succesvolle onderneming te leiden. Men mist de onafhankelijkheid en flexibiliteit. E. Wight Bakke, *The Unemployed Man: A Social Study* (Nisbet and Co.: London, 1935), 126-127.

- 62 Immanuel Wallerstein, 'Class Conflict in the Capitalist World-Economy' in: Idem, *The Capitalist World-Economy* (Cambridge University Press: Cambridge, 1979), 283-293, 289-290. De benadering van Wallerstein *an sich* voldoet zeker niet voor ons doel, want zijn definitie van 'proletarisch' is versmald tot 'de meest algemene en daardoor meest abstracte determinant – de toeïgening van het meerproduct – en wordt van buiten opgelegd op de diverse sociale verhoudingen. Klassen worden gedefinieerd in verhouding tot het arbeidsproduct in plaats van door hun onderlinge verhoudingen in het proces van sociale productie en reproductie. Het is alsof de verhouding van mensen tot dingen beslissender zijn dan de relaties tegenover elkaar.' Dale Tomich, 'World of Capital / Worlds of Labor: A Global Perspective' in John R. Hall (red.), *Reworking Class* (Cornell University Press: Ithaca, 1997), 287-311, 290.
- 63 Ook het werk van de politiek econoom Robert W. Cox en Jeffrey Harrod kan wellicht inspirerend zijn. Zie het programmatische artikel van Cox, 'Approaches to a Futurology of Industrial Relations' in *International Institute of Labour Studies Bulletin* nr. 8 (1971), 139-164, en de uitwerkingen in boekvorm: Idem, *Production, Power and World Order: Social Forces in the Making of History* (Columbia University Press: New York, 1987); en Harrod, *Power, Production, and the Unprotected Worker* (Columbia University Press: New York, 1987). Een eerste poging tot verdieping van deze benadering is: Matt Davies en Magnus Ryner (red.), *Poverty and the Production of World Politics. Unprotected Workers in the Global Economy* (Palgrave Macmillan: Houndmills, 2006).

kelijke entiteiten te zien: ‘Deze twee zeer brede categorieën van werkers waren in feite nauw met elkaar verbonden via de wereldeconomie die beide als het ware in hun moderne vorm het leven had geschonken.’ We moeten rekening houden met zulke verbanden, want ‘een alleen op strakke definities gebaseerde benadering laat veel te wensen over.’⁶⁴ In de derde plaats moeten we de subalterne arbeiders niet opvatten als op zichzelf staande individuen, zij kunnen beter gezien worden als concrete mensen die zijn opgenomen in gezinnen, verwantschapssystemen en andere sociale en culturele netwerken. Tenslotte moeten we de subalternen niet primair bezien vanuit het oogpunt van de natiestaat (‘de Indiase arbeidersklasse’, etc.). Het is beter om het ‘nationale’ aspect te beschouwen als iets dat zelf in een groter verband geplaatst en verklaard dient te worden. Het vraagstuk waar Breman en anderen ons mee confronteren is omvangrijk en ingewikkeld.

⁶⁴ Sidney W. Mintz, ‘Was the Plantation Slave a Proletarian?’ in *Review* jr. 2 (1978) nr. 1, 81-98, 97-98.